

Etik, Biyoetik, Hukuk: Temel Kavramlar ve Yaklaşımlar

Yeşim Işıl Ülman

Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Gönderilme Tarihi: 07 Ocak 2010 • Revizyon Tarihi: 21 Ocak 2010 • Kabul Tarihi: 22 Ocak 2010

ÖZET

Bu çalışmanın iki ana hedefi vardır. İlk olarak ahlak, etik, ödev, görev ve biyoetik gibi etik çalışma alanının temel kavramlarını ayırıcı özellikleri ile tanımlamak amaçlanmıştır. Bunun için etik çalışma alanında tarihsel ve toplumsal bakış açısı ile ahlaktan biyoetiğe evrilen süreç tanımlanmaya ve bunu yaparken evrensel biyoetik perspektifi korunmaya çalışılmıştır. İkinci olarak biyoetik ve hukuk disiplinlerinin birbirlerini karşılıklı etkiledikleri yakın geçmiş süreci, literatürden örnek vakalar ile açıklanmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak, bu karşılıklı etkileşimin ürünü olarak yakın dönemde doğan ve gelişmekte olan sağlık hukukunun kısa tarihi ve geleceğe ilişkin öneriler vurgulanmıştır.

Anahtar sözcükler: etik, biyoetik, sağlık hukuku

ETHICS, BIOETHICS, LAW (BASIC PRINCIPLES AND MAIN APPROACHES)

ABSTRACT

This paper has two principal aims. First of all it deals with the introductory concepts of ethics field of study such as morality, duty, ethics and bioethics together with the distinctive characteristics of each terms. While trying to give the methodological vision of the evolution from morality to bioethics in historical and societal perspective, it clarifies the main principles of bioethics by giving special emphasis to universal and global points of view. Secondly it means to define and explain the interactive relationship between ethics and law basing on the features peculiar to these disciplines that affect each other reciprocally. It explains the main approaches in exemplification of fateful cases in near history of ethics and health law debates. It ends with predictions of the interaction between bioethics and law to reshape and transform to the benefit of each other giving birth to health law.

Keywords: ethics, bioethics, health law

Ahlak

Ahlak insanlara özgüdür. Bununla birlikte tarih, gelenekler, eğitim, dini inançlar gibi pek çok kültürel unsurdan etkilenir. İnsanın bu karmaşık ve çok katlı yapısının entelektüel çözümlenmesi etik disiplininin çalışma alanını oluşturur. Etik çalışma disiplininin amacı ahlaki davranışın yapısını evrensel yanını ve farklılık gösteren özelliklerini bulup ortaya çıkarmaktır. Etik ve ahlak çoğu zaman eş anlamlı olarak kullanılır, çünkü amaçları ortak: Bir insanın, ya da bir grubun kişisel, karakter özelliklerini, tutum ve davranışlarını incelemek, bunları geliştirip mükemmelleştirmek.

Etik

Tarihi gelişim seyri boyunca etik disiplini çeşitli yaklaşımlar geliştirmiştir. Bunların tümünün tam anlamıyla fikir birliği içinde olduğu söylenemez. Hukuk, ödev, sorumluluk, erdem, mutluluk,

ilkeler, erişilen sonuç, kavramları fikirleri etrafında şekillenen birçok etik sistemler oluşturulmuştur. Bu yaklaşımları irdelemeden önce insan evrensel ahlak deneyimi üzerinde durmak gerekir. Bu bakımdan karşımıza iki kavram çıkar: Değer ve Ödev. Değerler tüm insanlar ve toplumlarca algılanır ve kavranır, çoğunlukla da belli topluma ve kültüre özgüdür. Değerler, ilkeler, normlar, yasalar, erdemler gibi ahlaki kavramların zeminini oluşturur. Etiğin önemli hedeflerinden biri değerlerin ve değer çatışmalarının entelektüel olarak analizini yapmak ve ödevleri tanımlayabilmektir. Ödevler her bir özgül durumda incelenen değerlerle ilgilidir ve değerleri etkiler (1).

Evrensel anlamda ödev

Hepimiz bazı şeyleri yapmak bazılarından da sakınmak gerektiğini biliriz. Belli biçimde hareket etmek ödev icabıdır. İnsan yaşamında

görev ve ödev en yaygın ve evrensel tanımlardanndır. Dünya üzerinde, görev ödev anlamı içeren –meli, -malı gramer yapıları veya “Başkasına zarar verme!”, “Sözünü tut”, “Çalma!”, “Yalan söyleme” gibi emir kipi içermeyen dil yoktur. Benzer biçimde “yasaklamalar” ve “zorunluluklar” şeklinde davranış kuralları olmayan toplum yoktur.

Ahlaki deneyim evrenseldir, ama bazı ahlaki algılar ve yargılar değişiklik gösterebilir

Ahlak tüm insanlık tarihi boyunca değişim göstermiştir. Ahlaki değerler, insanın içinde yaşadığı yere, kültüre, topluma, konuştuğu dile, bağlı olduğu dine göre değişir (2).

İnsan ahlakının evrenselliği ve farklılığı

Yapısal olarak bakıldığında insan ahlakının hem evrensel hem de farklılık gösteren özellikleri vardır. Aynı zamanda tarih boyunca değişime de uğrar. Ahlaki yapı her yerde aynıdır, ama kapsamı en azından bir ölçüde değişikliğe uğrayabilir. Aslında ahlaki değerler daima gelişir. Ama aynı zamanda bazı ahlaki ödevler değişmeden kalır ve ahlaki söylemin sınırlarını oluşturur. Örneğin, başkalarına zarar vermemek, doğruyu söylemek gibi (3).

Ahlaki ifadeler

İnsanlar dil aracılığıyla kendilerini ifade ederler, iletişim kurarlar, değer atfederler. Kullandığımız ifadeler yargılarımızı dile getirir, insan deneyimleri, tecrübeleri, önerileri, iddiaları dil aracılığıyla ifadesini bulur.

Etik, ahlak konusunda, geçmiş, şu an ve geleceğe ilişkin karar ve eylemlerin dikkatli ve sistematik biçimde düşünülmesi ve çözümlenmesi ile uğraşır. Ahlak insanların karar ve eylemlerinin değersel boyutudur. Ahlakın dili “haklar”, “sorumluluklar” ve “erdemler” gibi isimler ve “iyi”, “kötü”, “doğru” ve yanlış, “haklı” ve “haksız” gibi sıfatlar içerir. Bu tanımlamalara göre etik bilmekle ilgiliyken, ahlak yapmakla ilgilidir. Aradaki ilişki, etiğin insanların belli bir yönde karar vermesi veya eylemesi için akla yatkın bir ölçüt sağlamaya çalışması ile kurulur (4).

Etik karar verme

Etik hem kuramsal hem de uygulamalı bir disiplindir. Etiğin dili görevler, ödevler ve değerlere işaret eder. Etiğin bir amacı doğru kararı verebilmedir. Bunu yapabilmek için önce ele alınan olgudaki veriler üzerinde düşünmek, daha sonra konuyla ilgili değerleri ortaya koymak ve son olarak ta ödevleri belirlemek adımlarından oluşur.

Bioetik

Bioetik terimi Hollandalı biyokimyacı Van Rensselaer Potter tarafından, 1970 yılında bilimde hızla cereyan eden yeni gelişmelere değerler sisteminden de karşılık gelebilmesi düşüncesiyle icad edilmiştir. Bir süre terim bilimsel veriler ile değerler sistemi arasında bağ kurma amacıyla kullanılmıştı. Günümüzde ise tıp etiği ve sağlık etiği faaliyetleri ile ilgili daha geniş bir terminolojik anlam kazanmıştır. Çağlar boyunca, tıbbi uygulamaların etik boyutu üzerine fikir üreten pek çok yaklaşım bulunmakla beraber, bioetik

etiğin alt dalı olarak ortaya çıkarak filizlenmiştir. Özellikle II. Dünya Savaşı esnasında kamu değerlerini tahrip eden uygulamalar bu alana ilgiyi arttırmıştır.

Potter bu yeni disiplini gerçek veriler ile değerler arasında köprü, bağ kuracak unsur olarak önermişti. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında ve 21. yüzyılda yaşam ve sağlık bilimlerindeki bilginin ve teknik olanaklar ve donanımın çığ gibi büyümesine karşın, bu gelişmelerin değer sisteminde yaratacağı etkiler ve sonuçlar üzerinde aynı ölçüde düşünülüp fikir üretilmemesi gerçeğine işaret etmişti. Terim “bios” yaşam ve “ethos” ahlak kavramlarının birleşiminden oluşmuştur. İnsan yaşamı ile doğrudan ilgili uğraş alanlarından biri tıptır. Ancak tıp alanındaki değer çatışmalarını inceleyen “tıp etiği” bioetiğin alt dallarından sadece biridir, ikisi birbirinin yerine kullanılmamalıdır. Ekolojik etik, çevre etiği, tıp etiği tıbbi bioetik, klinik etik, klinik bioetik bu alt dallardandır. Hepsisi bioetiğin kapsamı altına girer.

Potter bu terminolojiyi, teknik olarak mümkün olan her şeyin etik olarak ta haklı çıkarılabileceği anlamına gelmediği; tam tersine başdöndürücü bilimsel (tıbbi) ilerlemelerin doğayı, çevreyi, insan ve hayvan varlığına olumsuz anlamda müdahaleyi getirdiğini ve hayvanların ve insan türünün geleceğinin tehlikede olduğu endişesiyle önermişti.

Bioetik etik konusunda “global”, küresel düşünmeyi de getirir. Aslında Potter’ın kitaplarından birinin ismi “Global Bioethics” (1988) dir. Tarih boyunca bakıldığında etiğin küresel karakter taşıdığı söylenemez. Aslında “evrensel” anlamda düşünme Alman düşünür “Immanuel Kant (1724-1804) tarafından ilk kez ortaya konmuştur. “Yapacağın eylemin evrensel anlamda geçerli olmasına dikkat et” diyen Kant, küresel bir çağrışımında bulunmakla birlikte sadece insan eylemini kastediyordu. Günümüzde bioetiğin dayandığı küreselleşme, sadece insanı değil doğayı, evrendeki tüm canlıları, çevreyi gelecek kuşakları ilgilendiren değerler üzerinde çalışır.

Küresel bioetik:

1. Tüm insanlar
2. Gelecek insan nesilleri
3. Tüm yaşayan canlılar ve çevreyi kapsar.

Değerler olarak sağlık ve hastalık

Sağlık hali ve hastalık, sağlıklı olma ve hasta olma, yaşam ve ölüm sadece birer veri, somut gerçek değil, aynı zamanda değerlerdir. Sağlık ve yaşam değerli kabul edilir, hastalık ve ölümse değer yitimi içerir. Özellikle Batılı hekimlerce, hastalık ve ölüme hayatın çıplak gerçekleri olarak bakılır. Onlara göre hastalık insan dokularındaki değişimlerdir ve somut verilerle kanıtlanabilir. Bu yüzden de hastalık ta kimya ve fiziğin somut kanıtlanabilir verilerinden farksız olarak kanıtlanabilir. Bir başka deyişle yaşam ve sağlık iyidir, hastalık ve ölümse kötü. Günümüzde Dünya Sağlık Örgütü sağlığı “sağlıklı olma hali” (well-being) olarak tanımlamaktadır. Bu durumda, biyolojik anlamda organ ve doku değişimleri olmasa da “sağlıklı olma” halinden ayrılma hastalık olarak kabul edilir. Bu ise sağlık ve hastalık kavramlarına yeni bir boyut getirmiştir.

Biyoetik ilkeler

Hekimler ve yardımcı sağlık personeli, sağlık çalışanları sağlıkla ilgili kararlar vermek durumundadırlar. Örneğin bir hastanın acı çekmesi ya da sağlık halinin bozulması gibi kararların hepsinde değerler söz konusudur.

Ödevlerimiz değerlerin uygulanması ya da harekete geçirilmesidir. Değerlerin harekete geçirilmesi normları oluşturur. Bu normlar geniş anlamda ilkeler olarak adlandırılır. 19 Ekim 2005 tarihinde UNESCO Genel Konferansı'nda benimsenen "Uluslararası Biyoetik ve İnsan Hakları Bildirgesi" 15 biyoetik ilke benimsemiştir:

1. İnsan Onuru ve İnsan Hakları
2. Yarar ve Zarar
3. Özerklik ve Birey Sorumluluğu
4. Onam
5. Onam verme yeterliğine sahip olmayan bireylerin rızası
6. Bireye saygı ve bireyin bütünlüğüne saygı
7. Mahremiyet ve Sır
8. Eşitlik, Adalet, Hakkaniyet
9. Ayrımcılık Yapmamak, Damgalamamak
10. Kültürel farklılıklara saygı ve çoğulculuk
11. Dayanışma ve İşbirliği
12. Toplumsal sorumluluk ve Sağlık
13. Ortak Yararlar
14. Gelecek kuşakları koruma
15. Çevreyi, biyosferi ve canlı çeşitliliğini korumak (5).

Multidisipliner çalışma alanı olarak biyoetik

Biyoetiğin ayrılmaz özelliği çok disiplinli olmasıdır. Biyoloji ve tıptaki gelişmeler biyoetik tartışmaları ateşlerken, felsefe ona izleyeceği yolu çizmiş, hukuk ise bu sürecin adeta lokomotifini olmuş; yasal düzenlemeler, yargı kararları ise adeta yol haritası olarak sürece rehberlik etmiştir.

Biyoetik ile hukukun kesiştiği noktada sorulan sorulara örnek şunlardır:

İnsan varlığı ne zaman bir hukuki (tüzel) kişilik kabul edilir?

İnsan varlığı ne zaman hukuken sonlanmış olur?

Sağlık çalışanlarının tedavisi olmayan hastaya muamelesi ne zaman cinayetle eş tutulur?

Ebeveynin çocukları üzerinde velayet ve vasilik hakları nasıldır? Ne zaman devredilir?

İnsanlar üzerinde yapılan bilimsel araştırmalarda topluma ve insanoğluna hizmet amacı bireyin onamı ve bilgisi olmadan yapılabilir mi?

Biyoetik - hukuk ilişkisi

Tıp ve sağlık bilimlerinden kaynaklanan etik ve toplumsal sorunların çözümlenmesinde hukuk öncelikle karar verme sürecine sadece ışık tutmakla kalmaz, ayrıca kendi değer sistemini de ortaya koyar. Hukuk ile biyoetik arasındaki ilişki tek yönlü değildir. Etik ve Hukuk her ikisi de sorunları ele almada farklı tarz izleyip ken-

dilerine özgü üsluplar kullanırlarken, aynı zamanda birbirleri ile etkileşime geçmişlerdir. Hukuk kamu ve özel alanda kurumlar ve ticari mali ilişkiler ağı ile ilgili kararlar üretirken; biyoetik temelde insanların seçimleri, bireyin yaşamını belirleyen konularda aldığı kararlar ile ilgilidir. Hukuk biyoetik vakalarda haklara ve yasal işleyişe vurgu yaparken, biyoetik yaşam ve ölüm gibi dramatik olgularda hukuki tahlillere zenginlik getirmiştir.

Tıp ve benzer uğraş alanlarında ortaya çıkan birey hakları karşısında kamu yararı; eşitlik, adalet ve hakkaniyet karşısında bireysel özgürlükler, bireysel tercihler karşısında çoğunluğun iradesi gibi etik ikilemlerde, etik hukuka daha insancıl, insani bir bakış açısı kazandırmıştır (6).

Hukukun bölümleri

Bir toplumda yaptırım gücü olan kurallar bütünü olarak tanımlanan (7) hukuk, Anayasa hukuku, tazminat hukuku, ceza hukuku, özel hukuk, sözleşme hukuku, vekâlet sözleşmesi gibi dallanarak çeşitlenir. Hukuk ile etiğin kesiştiği, medeni hukuk ile ceza hukukunu ilgilendiren meselelerde ise tıp/sağlık hukuku 1960'lı yıllardan beri hızla büyüyüp serpilmektedir.

Sağlık hukuku

Sağlık hizmetlerinin sunumunda, sağlık çalışanlarını, hastaları, hasta yakınlarını, sağlık hizmeti sunanları, sağlık hizmeti alanları etkileyen uygulamalar ile ilgili tüm yasal ve hukuki düzenlemeler ve metinler sağlık hukukunun kapsamına girmektedir. Hastane yöneticileri, çalışanları, hekimler, hemşireler, hastabakıcılar ve diğer yardımcı sağlık çalışanları; akademik araştırmacılar; hastalar ve yakınları; ilaç ve tıbbi cihaz üreticileri ve dağıtıcıları; sağlık sigortası uzmanları; hükümet ve bakanlık yetkilileri; sağlık hizmeti sunan diğer görevliler sağlık hukukunun taraflarıdır. 1960'lardan itibaren çeşitlenerek hızla gelişen sağlık hizmeti ve biyomedikal araştırma uygulamaları, "tıp hukuku" alanının ortaya çıkıp gelişmesine ve bu alanla ilgili hukuk uzmanlarının yetişmesine neden olmuştur.

Önemli davalar

Biyoetik tarihinde iz bırakan bazı vakalar aynı zamanda sağlık hukuku açısından da dönüm noktası olmuştur. 21 yaşında iken aniden bitkisel hayata girerek (1975) yaşam destek ünitesine bağlanan Karen Ann Quinlan (1954-1985) vakası bunlar arasındadır. Ailesi kızlarının bu durumda yaşamasına razı olmayıp cihazların kapatılmasını istemişler (8), hastane yetkilileri bunu reddedince yerel mahkemeye başvurarak, bu kararı aldirtmışlardı. Ancak yapay solunum ve beslenme aletleri durdurulmasına karşın, Karen, bilinci kapalı ve koma hali devam etmekle birlikte kendi başına soluk almaya devam edince karar uygulanmamıştı. Karen dokuz yıl bitkisel hayat ve koma durumunda yaşamaya devam etmiş, 1985 yılında pnömoniden ölmüştü. Yapılan otopside beyni ayrıntılı olarak incelenmiş, korteks ve thalamusu önemli ölçüde zarar görmüş olmakla birlikte beyin sapının hasarsız olduğu saptanmıştı (9). Bu vaka ötanazi, yasal vesayet, ileriye dönük hasta direktifleri, hastane etik kurulları, terminal dönem hasta bakımı ile ilgili ciddi tartışmaları gündeme getirmiştir.

II. Dünya Savaşı'nda Nazi hekimlerin uygulamalarının yarattığı sonuçlar İnsanlar Üzerinde Deney ve Araştırmalar ile ilgili biyoetiğin temel taşları niteliğinde çok önemli iki uluslararası bildirme'nin Nürnberg Kodu (1947) ve Helsinki Bildirgesi (1964, 1975..., 2008)'nin oluşumuna yol açmış (10); biyoetik ve sağlık hukuku tartışmalarını temelden yapılandırmıştır.

Sağlık alanında en büyük skandal ise ABD'de patlak vermiştir. 1932'de Tuskegee Üniversitesi'nde 399 zenci sifilis hastası ile 201 zenci sağlıklı gönüllü üzerinde yürütülen araştırmada hasta katılımcılar 40 yıl süreyle tedavisiz bırakılmışlardı. 1947 yılında sifilis tedavisinde penisilin etkisi bulunmasına rağmen araştırmacılar katılımcılara bu tedaviyi uygulamamışlardı. Yine 1947 yılında kabul edilen ve araştırmaya katılımda gönüllük esasını getiren Nürnberg Kodu ilkelerinin bu araştırmaya uygulanmasına gerek görülmemiştir. Tuskegee araştırması 40 yıl sürmüş 1972'de gerçek ortaya çıktığında yüzlerce hasta zaten ölmüş, eşlerine ve konjenital olarak çocuklarına hastalık bulaşmıştı (11). Bu skandal ABD'de *National Review Board* (Etik Kurullar)ın kurulmasını başlatan "National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research and the National Research Act" isimli yasanın çıkmasını sağlayarak, dünya çapında ise "Aydınlatılmış Onam"ın önemini kanıtlayarak biyoetik ve hukukta bir kilometre taşı niteliği kazanmıştır.

Kaynaklar

1. UNESCO, Bioethics Core Curriculum, Section 1 : Syllabus Ethics Education Programme, Sector for Social and Human Sciences, Division of Ethics of Science and Technology, What is Ethics", 2008:9-10.
2. Ibid, 10.
3. Beauchamp T and Childress J, Principles of Biomedical Ethics, "The Nature of Common Morality" Oxford University Press, 2009:3.
4. Dünya Hekimler Birliği Tıp Etiği Elkitabı, Dünya Hekimler Birliği 2005, Çev. Dr. M. Civaner, Türk Tabipler Birliği Yayını, Ankara Tabip Odası tarafından basılmıştır, II. Baskı Ankara 2008:11.
5. UNESCO, Bioethics Core Curriculum, Section 1 : Syllabus Ethics Education Programme, Sector for Social and Human Sciences, Division of Ethics of Science and Technology, What is Bioethics", 2008:15-18.
6. Capron, AM, "Law and Bioethics", Encyclopedia of Bioethics, Ed. S Post et al, 3rd Edition, 2005:1369

Sonuç

İnsanlık tarihi kadar eski olup insan varlığını biçimlendiren kavramlar olarak ahlak ve etik insan aklına ve davranışlarına evrensel anlamda yön vermektedir. Bunlara ek olarak 20. yüzyılın ikinci yarısında dünyada ve ülkemizde biyoetik kavramı ve çalışma alanı gelişmeye başlamıştır. Bu sürece paralel olarak sağlık hukukunun gelişimi, etik-hukuk etkileşimine yeni bir boyut getirmiş; hukukçu olmayan biyoetikçilerin etik kurullarda işlevlerinin artmasına; öğrencilerin, akademisyenlerin, araştırmacıların, hukukçuların bu özgül alana ilgi göstermelerine; siyasal sistemlerde yasama ve yürütme erklerinin bu alanda çalışma ihtiyacı hissetmelerine yol açmıştır.

Konunun gerek destekçilerinin gerekse muhaliflerinin birleştiği ortak nokta, hem yöntem hem de içerik olarak, hukukun biyoetiği önemli ölçüde biçimlendirmiş olmasıdır. Hukuk içinde beslendiği değerler sisteminde haklara vurgu yaparak, hak ve değerler tanımını dönüştürmüş; bireysel hak ve özgürlükleri geliştirici etki yaratmıştır (12). Biyoetiğin temel problemlerinde toplumsal çerçevede nesnel bir karar verme mekanizması sunarken; biyoetiğin, adalet, eşitlik, hakkaniyetin, bireyin özgür iradesinin önemini vurgulayan yaklaşımlarını beslemiştir.

7. Merriam Webster Encyclopedic Dictionary: Law, <http://www.merriam-webster.com/dictionary/Law> <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/332745/law>
8. Capron, ibid, 1371.
9. Kinney, H. C., Korein, J., Panigrahy, A., Dikkes, P. and Goode, R. (1994). Neuropathological Findings in the Brain of Karen Ann Quinlan -- The Role of the Thalamus in the Persistent Vegetative State. N ENG J MED 330:1469-1475.
10. Ulman YI, Coursebook of Medical Ethics, ISBN: 978-605-60613, İstanbul 2009:32-34.
11. Katz RV, Kegeles SS, Kressin NR, et al. (November 2006). "The Tuskegee Legacy Project: willingness of minorities to participate in biomedical research". J Health Care Poor Underserved 17 (4): 698-715.
12. Capron, ibid, 1375.

İletişim

Yeşim Işıl Ülman
E-Posta : yesimul@yahoo.com
Telefon : 02164580808